WARIES MISDAADREEKS · Nº 080

Watermerk in Brummen

De zaak van de verdwenen papiergelden

Historisch onderzoeksrapport naar de veroordeling van boekhouder Hendrik Ravensbergen, papiermolen De Wildkamp, Eerbeek, 1887

dr. Maaike Toorenburg

UITGEVERIJ WARIES

Aan de lezer

U houdt een onderzoeksrapport in handen, maar het is geen gewoon rapport. Het gaat over een man die in 1887 in Zutphen werd veroordeeld voor verduistering, en over de vraag of dat terecht was. Ik heb die vraag beantwoord. Mijn antwoord staat achter in dit boek, achter een zegel.

Annemiek Ravensbergen, die mij de opdracht gaf, vond dat lezers zelf moesten kunnen nagaan wat er in de winter van 1886 op 1887 op papiermolen De Wildkamp is gebeurd. Ik heb daarom de bronnen afgedrukt in de volgorde waarin ik ze vond, met zo weinig mogelijk eigen commentaar. Waar ik iets toelicht, is het om u wegwijs te maken in negentiende-eeuwse papiermakerij, niet om u een richting op te sturen.

Een waarschuwing vooraf: niet iedereen in deze bronnen spreekt de waarheid. Dat geldt voor 1887, en het geldt voor iedere zaak waarin geld verdwijnt. Getuigen vergissen zich, verzwijgen dingen om anderen te sparen, of liegen om zichzelf te redden. Het papier zelf liegt niet, maar het spreekt alleen tegen wie goed kijkt.

Achterin vindt u, onder *Uw onderzoek*, zes vragen, werkbladen en een antwoordformulier. Daarna volgen hints in drie niveaus, op hun kop gedrukt zodat u ze niet per ongeluk leest. Wie alles zorgvuldig leest en vergelijkt, heeft er drie tot vier uur werk aan. Een rekenmachine en een potlood zijn geen overbodige luxe. Een loep niet: de afbeeldingen zijn groot genoeg.

M.T., Eerbeek, september 2026

Inhoud

Aan de lezer . . . 3
Wie is wie . . . 6
Woordenlijst . . . 7
1 Een zin in een sigarenkistje . . . 9
2 De molen en het papier . . . 13
3 De zaak zoals die in 1887 werd gezien . . . 20
Bron 1 · Proces-verbaal van den gemeenteveldwachter . . . 20
Bron 2 · Krantenbericht: Groote diefstal te Eerbeek . . . 23
Bron 3 · Verklaring van den nachtwaker Gerrit Pelgrim . . . 23
Bron 4 · Proces-verbaal: een biljet van driehonderd gulden . . . 24
Bron 5 · Rapport van den accountant Brinkgreve . . . 25
Bron 6 · Verhoor van Hendrik Ravensbergen . . . 27
Bron 7 · Verhoor van Willem Tolhuis . . . 29
Bron 8 · Verhoor van Constant van Ree . . . 30
Bron 9 · Verhoor van Teunis Hakvoort . . . 32
Bron 10 · Verhoor van Jacob Dalhuisen . . . 33
Bron 11 · Verhoor van Johanna Ravensbergen-Lubbers . . . 34
Bron 12 · Verhoor van Aleida Tolhuis-van Ree . . . 35
Bron 13 · Verhoor van Bernard Kamphuis . . . 36
Bron 14 · De kwitanties . . . 37
Bron 15 · Aantekeningen voor het requisitoir . . . 38
Bron 16 · Krantenbericht: zitting en vonnis . . . 39
Bron 17 · Uit het vonnis . . . 40
4 Het kasboek . . . 42
Bron 18 · Het kasboek, folio 49 tot en met 56 . . . 43
5 Uit het bedrijfsarchief . . . 47
Bron 19 · Reglement voor het kantoor . . . 48
Bron 20 · Het schepdagboek van Jacob Dalhuisen . . . 49
Bron 21 · Uit het pakboek . . . 50
Bron 22 · Twee loonlijsten . . . 51
6 De kist in Dieren . . . 52
Bron 23 · Briefje van de weduwe aan Constant van Ree . . . 53
Bron 24 · De maandstaten . . . 53
Bron 25 · Brief van Lindeman & Spruyt aan Constant van Ree . . . 54
Bron 26 · Brief van J. Schellekens aan Willem Tolhuis . . . 55
7 Het papier zelf . . . 56

Wie is wie

Leeftijden zoals in februari 1887.

1887	
Hendrik Ravensbergen (41)	boekhouder van De Wildkamp sinds 1873; woont met zijn vrouw Johanna in Brummen
Aleida Tolhuis-van Ree (63)	weduwe van Hendrik Tolhuis, eigenares van de firma Wed. H. Tolhuis & Zoon
Willem Tolhuis (29)	haar zoon, bedrijfsleider; woont in het woonhuis op de molen
Constant van Ree (34)	haar neef, procuratiehouder: verkoop, correspondentie, prijscouranten; woont in het woonhuis
Bernard Kamphuis (19)	jongste klerk op het kantoor, sinds 1884; woont bij zijn ouders in Eerbeek
Jacob Dalhuisen (56)	meesterschepper aan de kuip; woont in de arbeiderswoning op het molenterrein
Teunis Hakvoort (52)	lompenhandelaar, pakhuis aan de Voorsterweg bij landgoed Voorstonden
Geertje Hakvoort (22)	zijn dochter
Gerrit Pelgrim (67)	nachtwaker van de molen
H.J. Mulderije	gemeenteveldwachter te Brummen
A.J. Brinkgreve	accountant te Arnhem
Wilhelmina van Ree	zuster van de weduwe, moeder van Constant; woont in Arnhem

2026	
Annemiek Ravensbergen	achterachterkleindochter van Hendrik; woont in Brummen; opdrachtgever
Joost Tolhuis	nazaat van de familie Tolhuis, Dieren; bezitter van een familiekist
dr. Maaike Toorenburg	papierhistorica, Stichting Het Vergeten Vel; schrijver van dit rapport

Woordenlijst

Begrippen uit de papiermakerij, de boekhouding en het recht van 1887

bankbiljet — papiergeld van De Nederlandsche Bank; in 1887 in coupures van ƒ 25 tot ƒ 1.000, waaronder ook ƒ 300. In de kranten: ‘papiergelden’.

bon — hier: een briefje waarmee iemand een voorschot uit de kas ontving, met bedrag, datum en handtekening. De bon bleef in de geldkist tot het voorschot was verrekend.

boek, riem — telmaten voor papier. Een boek is 24 vel, een riem 20 boek of 480 vel.

folio — een papierformaat (een vel van ongeveer 33 bij 42 centimeter, eenmaal gevouwen); ook: een genummerd blad in een boek, afgekort f.

gelijmd — papier dat na het scheppen in dierlijke lijm is gedompeld, zodat inkt er niet in uitvloeit. Ongelijmd papier is vloeipapier of pakpapier.

gemeenteveldwachter — politieman in dienst van de gemeente; deed in 1887 het eerste onderzoek bij een misdrijf op het platteland.

hollander — maalbak waarin lompen tot pulp worden gemalen.

katern — een aantal gevouwen vellen in elkaar, die samen in de rug worden genaaid. In het kasboek: vier vellen, acht bladen, zestien bladzijden.

kassier — bankier die geld van bedrijven in bewaring had en betalingen voor hen deed. De Wildkamp bankierde bij Van Hoogstraten & Co in Arnhem.

kettinglijnen — de lichte lijnen op ongeveer 25 millimeter afstand die in handgeschept papier zichtbaar zijn, afdruk van de kettingdraden van de vorm.

koetser, legger — de koetser legt het natte vel van de vorm op een vilt; de legger haalt de vellen na het persen van de vilten.

korf — het watermerk van De Wildkamp: een bijenkorf op een plank, met een knop bovenop en een vlieggat onderin.

kuip — de bak met warme pulp waaruit de schepper het papier schept.

lessenaar — schuin schrijfbureau met een afsluitbare klep, waarin het kasboek werd bewaard.

1

Een zin in een sigarenkistje

Aanleiding, vraagstelling en werkwijze

Op dinsdag 3 maart 2026 kreeg ik een e-mail van een vrouw uit Brummen die ik niet kende. Ze schreef dat ze bij het opruimen van het huis van haar overleden vader een sigarenkistje had gevonden met daarin een paar brieven, een overlijdensbericht uit 1902 en een uitgeknipt krantenbericht. Het krantenbericht ging over haar betovergrootvader, Hendrik Ravensbergen, boekhouder op een papiermolen in Eerbeek, die in mei 1887 door de rechtbank te Zutphen tot vier jaar gevangenisstraf werd veroordeeld wegens verduistering. ‘In onze familie’, schreef ze, ‘werd daar nooit over gesproken. Behalve één keer, toen mijn opa zei dat Hendrik het niet gedaan had, en dat het papier dat kon bewijzen. Niemand wist wat hij bedoelde. U bent papierhistorica. Weet u het?’

Ik wist het niet. Maar de zin bleef hangen. Papier dat iets bewijst: dat is precies waar mijn vak over gaat. Papier dat met de hand is geschept, draagt de afdruk van de vorm waarop het is gemaakt. Wie die afdruk kan lezen, kan vaak zeggen waar en wanneer een vel is gemaakt, soms tot op de week. Het is een stille getuige, die in 1887 geen rechter heeft gehoord.

Twee weken later wandelde ik met Annemiek Ravensbergen over de lanen van landgoed Voorstonden, een paar kilometer ten noorden van Brummen. Het was haar idee: ‘Hendrik liep hier ook, zei mijn

opa. Hij woonde aan de rand van het dorp.' Ze liet me de brieven uit het sigarenkistje zien. Twee ervan waren van Hendrik zelf, geschreven na zijn vrijlating. Eén was van iemand anders, en die bewaar ik voor later in dit rapport, omdat ik hem ook pas later begreep.

We spraken af dat ik zou uitzoeken wat er over de zaak te vinden was. Annemiek betaalde de kosten van het onderzoek; de Stichting Het Vergeten Vel in Eerbeek, waar ik werk, stelde haar collectie en haar lichtplaat beschikbaar. Annemiek stelde één voorwaarde: ik moest opschrijven wat ik vond, ook als het haar betovergrootvader niet zou vrijpleiten.

§ 1.1 Vraagstelling

De vraag die ik mij stelde was eenvoudig: klopt het bewijs waarop Hendrik Ravensbergen in 1887 werd veroordeeld? Als het niet klopt: wat is er dan wel gebeurd, en wie heeft het geld genomen?

De zaak, zoals die in 1887 werd gezien, laat zich in een paar zinnen samenvatten. In de nacht van zaterdag 26 op zondag 27 februari 1887 werd de geldkist op het kantoor van papiermolen De Wildkamp geleegd. Er verdween ƒ 3.870, grotendeels in bankbiljetten: de 'papiergelden', zoals de kranten schreven. Twee weken later bleek uit het kasboek dat de boekhouder in de maanden daarvoor ook betalingen aan een lompenhandelaar had geboekt die die handelaar nooit had ontvangen, samen ƒ 1.240. Bij die betalingen lagen kwitanties met een handtekening die niet van de handelaar was. De boekhouder ontkende alles. Hij werd veroordeeld.

§ 1.2 Werkwijze en opbouw

Ik heb drie soorten bronnen gebruikt. De eerste is het strafdossier uit 1887, met de verhoren, het rapport van een accountant en de stukken van overtuiging: het kasboek en de kwitanties zelf, die al die jaren bij het dossier zijn gebleven. Ik vermeld geen inventarisnummers; wie het dossier wil inzien, kan zich tot de stichting wenden. De tweede is het bedrijfsarchief van De Wildkamp, dat in 1968 bij de

2

De molen en het papier

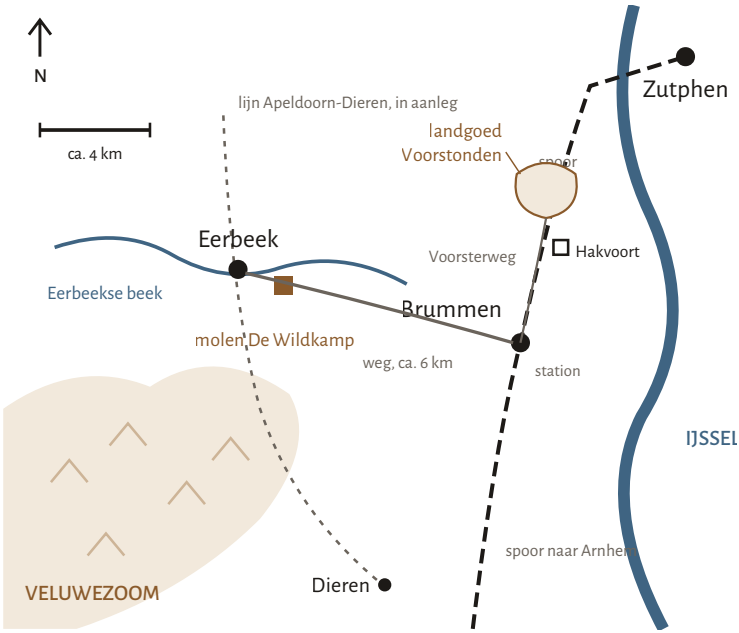
Wat u moet weten om de bronnen te kunnen lezen

Eerbeek is een papierdorp. Al in de zeventiende eeuw stonden er aan de beken die van de Veluwe naar het oosten stromen molens die geen graan maalden, maar lompen tot pulp sloegen. Het water was er zuiver en het verval groot genoeg voor een waterrad. Nog altijd ruikt het dorp op sommige dagen naar natte vezels. De meeste oude molens zijn verdwenen of opgegaan in fabrieken; wat bleef, zijn de namen, de sprengen en de vijvers.

§ 2.1 De firma Wed. H. Tolhuis & Zoon

Papiermolen De Wildkamp lag aan de zuidrand van Eerbeek, op een spreng van de Eerbeekse beek. De molen bestond niet meer toen ik aan dit onderzoek begon; op de plek staat nu een rij woningen. Hendrik Tolhuis kocht hem in 1851 en maakte er een bescheiden bedrijf van met één kuip, twintig man personeel en een goede naam voor schrijf- en postpapier. Na zijn dood in 1879 dreef zijn weduwe Aleida het bedrijf voort onder de naam Wed. H. Tolhuis & Zoon. De ‘zoon’ was Willem, toen eenentwintig.

In 1887 was de leiding verdeeld over drie mensen. Willem Tolhuis was bedrijfsleider: hij ging over de molen, de inkoop en het personeel. Constant van Ree, de zoon van Aleida’s zuster in Arnhem, was sinds 1880 procuratiehouder: hij ging over de verkoop, de corres-

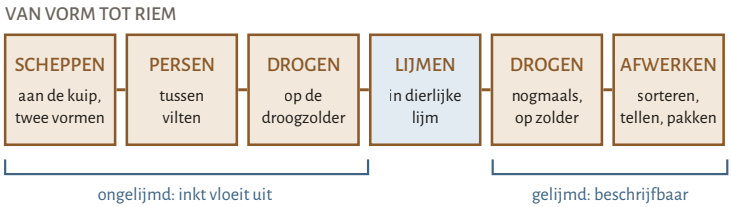

Afb. 2 *Schematische situatieschets van de omgeving in 1887 (niet op schaal waar het om details gaat). De spoorlijn tussen Apeldoorn en Dieren via Eerbeek was in 1887 nog niet in gebruik; wie naar Zutphen wilde, ging via het station van Brummen; naar Arnhem reisde men ook wel via Dieren.*

§ 2.2 Hoe een vel papier ontstaat

Handgeschept papier wordt gemaakt van vezels in water. In 1887 waren dat op De Wildkamp nog vooral linnen en katoenen lompen, geleverd door handelaren als Teunis Hakvoort uit Brummen. De lompen werden gesorteerd, gewassen en in de hollander tot pulp gemalen. Die pulp ging in de kuip: een grote bak met warm, troebel water.

De schepper dompelt een vorm in de kuip en tilt hem er vlak uit. De vorm is een houten raam met daarover een zeef van koperdraad: heel dicht naast elkaar liggende **ribdraden**, en daaroverheen, op afstanden van ongeveer 25 millimeter, de **kettingdraden** die het geheel bijeenhouden. Op de zeef is met fijn draad een figuur genaaid: het **watermerk**. Waar draad ligt, blijft minder pulp liggen. Het vel wordt daar dunner en dus lichter wanneer je het tegen het licht

Een riem is 20 boek of 480 vel; een boek is 24 vel.
Een vel folio wordt eenmaal gevouwen tot twee bladen: de korf zit op het ene blad,
het tegenmerk op het andere. Vier gevouwen vellen in elkaar vormen een katern van acht bladen.

Afb. 4 *Van vorm tot riem. Hoe lang het geheel duurde, hing af van het weer en van de drukte; een week tot drie weken was gewoon.*

Na het scheppen wordt het natte vel geperst, van het vilt gehaald en op de droogzolder gehangen. Daarna is het nog niet geschikt om op te schrijven: het zuigt inkt op als vloeipapier. Schrijfpapier moet eerst **gelijmd** worden, gedompeld in een bad van dierlijke lijm, en daarna opnieuw drogen. Pas dan wordt het afgewerkt: gesorteerd, gladgemaakt, geteld en per riem ingepakt. Op De Wildkamp werd al het papier in **partijen** gemaakt. Iedere partij kreeg een nummer, en in het pakboek werd bijgehouden wanneer ze was gelijmd, wanneer ze klaar was en waar ze heen ging.

De molen maakte verschillende soorten. Voor dit onderzoek zijn er drie van belang: *schrijfpapier folio zwaar*, waarvan ook het kasboek is gemaakt; *post folio licht*, een dunner schrijfpapier voor brieven; en *blauw suikerpapier*, een ongelijmd pakpapier voor suikerbakkers en kruideniers. Een vel schrijfpapier zwaar is ongeveer 0,15 millimeter dik, een vel post licht ongeveer 0,11 millimeter.

§ 2.3 Het kasboek als voorwerp

Het kasboek van De Wildkamp is een gebonden boek van 96 bladen schrijfpapier folio zwaar, van de molen zelf. Het werd begin 1883 blanco ingebonden en op 1 maart 1883 in gebruik genomen; het boekjaar van de firma liep van 1 maart tot en met eind februari. Een gebonden boek bestaat uit **katernen**: vier gevouwen vellen in el-